

DICK E.H. DE BOER

EMO'S REIS

HEENREIS

De plaatsnamen die door Emo nadrukkelijk in zijn kroniek worden genoemd, staan op deze kaart in **wit** gedrukt.

AFBEELDING OMSLAGFLAP VOORZIJDE:
STADSMUUR EN TRIOMFBOOG SUSA.

EMO'S REIS

EEN HISTORISCH CULTURELE
ONTDEKKINGSTOCHT DOOR EUROPA
IN 1212

DICK E.H. DE BOER

UITGEVERIJ VERLOREN
2017

BEELDVERANTWOORDING

Het merendeel van de afbeeldingen in dit boek zijn eigen opnamen van de auteur, gemaakt tijdens de reconstructie van Emo's reis. Voor sommige afbeeldingen is gebruik gemaakt van zogenoemde 'freeware'. Daarnaast is gebruik gemaakt van beeldmateriaal en/of copyright van de volgende personen en instellingen (gealfabetiseerd op plaats, met vermelding per pag. en toevoeging voor de plaats op de pagina; kleine beeldverwijzingen naar een grote afbeelding zijn tussen haakjes geplaatst):

Rijksmuseum, Amsterdam **278, 279**
Universiteitsbibliotheek, Amsterdam **135**
N. van der Deen-Flikkema, Appingedam **8b**
Staatsbibliotheek Preussischer Kulturbesitz, Berlijn **471a**
Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel **449**
Corpus Christi College, Cambridge **24, 32b, (347), 349**
Fitzwilliams Museum, Cambridge **277**
Koninklijke Bibliotheek, Den Haag **(73), 75**
Bibliothèque Municipale, Dijon **126(a+)b, 129**
National Library, Dublin **omslag en 42**
Universitäts- und Landesbibliothek Düsseldorf **453**
M. van Gunst, Enschede **484a+b**
Schatzkammer St. Ludgerus, Essen-Werden **470, 471b**
Städtisches Museum, Frankfurt am Main **288**
Universiteitsbibliotheek, Gent **(441), 445**
University Library, Glasgow **342**
Universitätsbibliothek, Graz **30b**
Groninger Archieven, Groningen **12**
Groninger Museum, Groningen **18c+d**
Jan Kees Schelvis, Groningen **45b, 50b, 72b, 85b, 209b+c+d, 489b**
Universiteitsbibliotheek, Groningen **10a+b**
Y.R.C. Penning-van Staalduinen, Haren **110, 133, 138c, 147, 148, 167, 204a, 213, 222b, 224a, 229, 234b, 235a, 243, 255, 256a, 307a, 315, 324a, 331b, 332b, 352, 359, 372a, 376b, 387a, 414b, 416, 430b, 431a, 440, 483**
John Stoel, Haren **8, 221**
Universitätsbibliothek, Heidelberg **361b, 403, 421, 446**

Badische Landesbibliothek, Karlsruhe **435**
Diözesan- und Dombibliothek, Keulen **258, (456), 460**
Landeshauptarchiv, Koblenz **165, (167)**
Piet Segers, Lisse **38**
British Library, London **29, 97, (110), 113, (180), 185**
Archivio di Stato, Lucca **241**
Bibliotheca Trivulsiana, Milaan **(368a), 374**
Dario Gallina, Milaan **370b, 373a**
Francesco Corni, Milaan **370d**
Bayerische Staatsbibliothek, München **93a**
Domkammer, Bistum Münster, Münster **474, 478c**
Museo Capodimonte, Napels **292**
Germanisches Nationalmuseum, Neurenberg **267**
Schøyen Collectie, Oslo/Londen **15**
Bodleian Library, Oxford **30c**
Bibliothèque Nationale de France, Parijs **28, 30a, 36a, (46), 48, (108), 112, 240, 290**
Huntingdon Library, Pasadena (Calif.) **14**
Rijkswaterstaat **20**
Museum Boymans, Rotterdam **273**
Bibliothèque Municipale, Rouen **32a**
Torun Hammar, Stockholm **318a**
Württembergische Landesbibliothek, Stuttgart **(400), 404**
Rijskarchief Utrecht **(55), 56**
Archivio Segreto Vaticano, Vaticaan **268, 272, 289**
Biblioteca Apostolica Vaticana, Vaticaan **250, (368b), 375**
Musei Vatican, Vaticaan **335b**
Schatzkammer Hofburg, Wenen **26b, (430a)**
Österreichische Nationalbibliothek, Wenen **(382), 385**
Walburg Pers, Zutphen **57**

NB. Kleine afbeeldingen waarbij een loep is geplaatst, komen elders in het boek als een grote afbeelding voor.

INHOUD

Inleiding **7**

In Emo's voetspoor **9**

- Geen berg te hoog **9**
- De kroniek van Bloemhof **9**
- Emo's jeugd en scholing **10**
- Een mierenhoop vol monniken **17**
- Het 'Nijeklooster' **19**
- Een voetspoor door een 'Blauwe Banaan' **23**
- Reizen en wereldbeeld **25**
- Zo 'Ront als een Cloot' **25**
- Anderen op weg **31**
- De hoofdrolspelers en het drama **35**
- Tenslotte **43**

Heenreis, dag 1 t/m 72 **44**

Verblijf in Rome, dag 73 t/m 123 **238**

Terugreis, dag 124 t/m 241 **334**

Bibliografie **490**

Reisschema **492**

*Pelgrims op weg naar Rome.
Fries uit de dom van Fidenza.*

INLEIDING

Vijfendertig jaar geleden kruiste Emo mijn pad. Huub Jansen was uit Groningen naar Leiden gekomen als hoogleraar middeleeuwse geschiedenis met Emo in zijn ransel. Hij richtte zich op de geschiedenis van Holland, maar de Groningse abt Emo liet hem niet los. Hij wijdde werkcolleges aan Emo, schreef artikelen en een boekje, maar een ernstige ziekte rukte hem in 1985 weg van zijn doel: een nieuwe editie met vertaling van de kroniek die Emo 800 jaar geleden een kroniek geschreven. Als zijn medewerkers vervulden we een dure belofte door in 1991 dat boek te publiceren, vooral dankzij de uitwerking en aanvulling van Jansens aantekeningen door zijn oud-student Antheun Janse.

Voor mij bleef Emo een fascinatie in de verte. Maar ook een belofte, omdat ik besepte dat hij een sleutel kon zijn om de schatkist van een tijdvak te openen. Een microscoop om de kleine wereld van de Friese landen te leren kennen en een telescoop om de grote wereld daar buiten waar te nemen. De fascinatie zette zich om in passie, toen ik besepte dat abt Emo een reis naar Rome had ondernomen die hem eind december 1211 over de Alpen voerde, op een moment waarop de bergpassen gesloten waren. Alleen uiterste noodzaak, gedrevenheid, waanzin of wanhoop kon iemand daartoe brengen. Die 'drive' wilde ik begrijpen. Daarbij kwam een intense nieuwsgierigheid, toen ik besepte dat Emo bijvoorbeeld in Soissons was geweest toen het schitterende, vroeg-gotische koor van de kathedraal zijn voltooiing vrijwel had bereikt.

Verbazing en nieuwsgierigheid zijn de bouwstenen van echte kennis. Dus ontbrandde de vurige wens om door Emo's ogen naar zijn wereld te kijken, om de verbindinglijnen te ontdekken, een wereld in dynamische verandering te zien en beter te leren doorgronden. Dat kon alleen door Emo's reis na te reizen, door geschiedenis te bedrijven in Emo's voetspoor.

Baksteen (zogenoemde kloostermop) uit het premonstratenzer klooster Mariëngaarde, met daarin uitgespaard een afbeelding die waarschijnlijk de Heilige Norbert van Xanten, de stichter van de premonstratenzer Orde, weergeeft. (Leeuwarden, Fries Museum).

Geenberg te hoog: wierden, Alpen en de heuvels van Rome

Hoe zou hij zichzelf het liefst hebben gezien, de man wiens spoor door het bruisende Europa van 800 jaar geleden zo'n verrassend boek oplevert? Als Fries, Groninger, of Fivelgoër, als Emo van Huizinge, Emo van Bloemhof of Emo van Wittewierum? Als geleerde of als gelovige, als gehoorzaam of als koppig, als twijfelaar of zelfverzekerd? Hij was in elk geval ondernemend en avontuurlijk.

Tussen 19 januari en 11 maart van het jaar 1212 verbleef Emo van Huizinge in Rome. Hij was op 9 november 1211 daarnaartoe vertrokken om als proost van een pril kloostertje steun te verwerven van de paus in zijn conflict met de bisschop van Münster. De bisschop had, tot verbijstering van Emo, de schenking van de kerk van Wierum als nieuwe vestigingsplaats voor zijn klooster ongedaan gemaakt.

In een periode waarin in Europa de politieke verhoudingen kantelden en in het aartsbisdom Keulen twee aartsbisschoppen elkaar de waardigheid betwistten, zat er niets anders op dan het conflict aan de Romeinse Curie voor te leggen. Emo's kloostertje was op dat moment nog naam-loos en werd daarom aangeduid als *Novum Clastrum* – het nieuwe klooster of kortweg Nijklooster. Het was ook nog niet formeel bij een orde aangesloten. Daarom besloot Emo via Prémontré te reizen, waar zich het hoofdkwartier bevond van een van de soberste orden van dat moment.

Twee jaar later zouden de monniken de sierlijke naam *Floridus Hortus*, Bloemhof, kiezen, toen de strijd was gewonnen en het klooster vorm kreeg. Ook het plaatsje waar Bloemhof verrees, werd omgedoopt. Wierum werd Wittewierum, vanwege de gebleekte pijpen van de premonstratenzer orde waartoe het klooster was gaan behoren.

Dit boek gaat over Emo's reis, die de micro-geschiedenis van het conflict over de stichting van Bloemhof koppelt aan de grote dynamiek van Europa. Door Emo's ambities raakte de wereld van de Fries-Groningse veten verweven met die van concilies, ketterijen en keizerpolitiek.

Het boek reconstrueert van dag tot dag de belevenissen van de reizende abt en zijn metgezel, vriend en bouwmeester Hendrik, en het laat zien wat zij gezien hebben. Daardoor kunnen we via de ogen van Emo zijn verbazing delen over de haast ongebreidelde, koortsachtige scheppingsdrang die in heel Europa kloosters, kapellen, kerken en kathedralen liet verrijzen. We kunnen hem volgen in zijn ontmoetingen met een mengelmoes aan religieuze en culturele overtuigingen en tradities. Door kennis te maken met de personen en omstandigheden langs de route en hun microgeschiedenissen, krijgen we geleidelijk steeds meer zicht op het grote netwerk waarvan ze allemaal deel uitmaken.

De belangrijkste bouwsteen waarmee dit boek is opgebouwd, is aangereikt door Emo zelf. In zijn *Cronica Floridi Horti* (Kroniek van Bloemhof) heeft hij de stichtingsgeschiedenis van zijn klooster kort beschreven. De Rome-reis is daarin een markante mijlpaal. Of eigenlijk meer een richtingwijzer met weinig details, maar met een onmiskenbaar doel. Door de feiten uit Emo's kroniek te plaatsen tegen de achtergrond van de kennis over reizen in de middeleeuwen en door ze aan te vullen met gegevens uit kronieken en heiligenlevens, oorkonden en brieven, troubadoursliederen en traktaten, komen mens en samenleving van 800 jaar geleden heel dichtbij.

Voordat we Emo volgen en zijn reis presenteren als een tijdmachine, of een reisgids die het mogelijk maakt Emo in de auto, op een fiets of te voet te volgen, schetst deze inleiding de kroniek, de mens Emo en Emo's wereld. Daarbij gaat het om zijn kleine wereld, de Friese terpen en wierden omstreeks het jaar 1212, en om de grote wereld. Maar hij toont ook Emo's wereldbeeld, de belangrijkste gebeurtenissen en een paar van zijn meest opvallende tijdgenoten. Keizer Frederik II en diens tegenstander Otto IV, paus Innocentius III en enkele anderen. Ook komen het reizen en andere reizigers in zijn tijd aan bod.

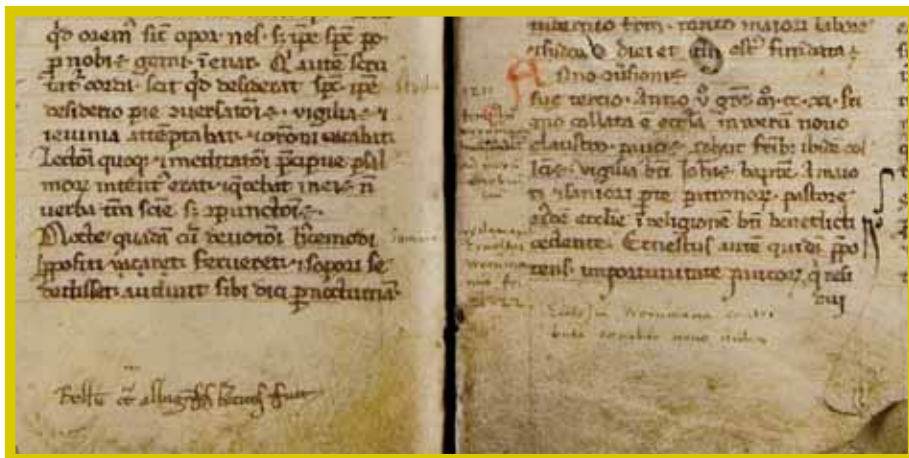
De kroniek van Bloemhof

Het meeste dat we over Emo, zijn leven en streven, zijn emoties en zijn reizen weten, danken we aan de kroniek van de abdij Bloemhof. De Universiteitsbibliotheek van Groningen kwam in

Schutblad en openingsblad van de Kroniek van Wittewierum door Emo. Op de keerzijde van het schutblad heeft Ubbo Emmius omstreeks 1600 een transcriptie gemaakt van het ook toen al slecht leesbare eerste blad.

Detail van blad 2 verso en 3 recto van de kroniek. Onderaan de linker kolom op het rechterblad, bij de rode **A** van Anno begint het verhaal van de schenking van de kerk van Wierum, gevolgd door Emo's reis. Onderaan het linkerblad staat in de marge een kleine notitie over de onrust in de wereld: 'bellum contra Albigenses hereticos fuit' (er werd een oorlog gevoerd tegen de ketterse Albigenzen).

1852 in het bezit van een laat-13de-eeuws handschrift van deze kroniek. Dit was voor een deel geschreven door Menko, een opvolger van Emo als abt van het klooster in Wittewierum. Menko had blijkbaar de aantekeningen of een kladtekst ter beschikking, die Emo aan het klooster had nagelaten.

De kroniek was bestemd voor gebruik in Bloemhof, maar werd al snel ook door lezers buiten het klooster beschouwd als perkamenten schatkamer vol gegevens over de geschiedenis van de Fries-Groningse landen.

Na de opheffing van het klooster in 1561 maakte Ubbo Emmius (1547-1625), die in 1614 de eerste rector magnificus van de Groningse universiteit werd, er aantekeningen in toen hij het handschrift gebruikte voor zijn *Rerum Frisicarum historiae* (gedrukt 1619).

In 1983 schreef Huub Jansen een artikel onder de titel 'Emo's emoties'. Hij betoogde daarin dat het deel van de kroniek van Wittewierum dat door Emo geschreven is, een echt 'ego-document' is. Een bron dus, waarin de schrijver iets van zichzelf bloot geeft. Een jaar later werkte hij dat idee uit in een boekje, *Emo tussen angst en ambitie*. Jansen liet zien hoe Emo's gemoedsleven werd gedomineerd door de uitersten van vrijheidszin en gewetensangst, trots en zondebesef, twijfel en beslistheid.

Emo's schrijfsels zijn inderdaad voor een deel van persoonlijke, zelfs 'intieme' aard. De meest intieme ontboezemingen hebben de vorm van een *soliloquium*, letterlijk een alleenspraak. Dit lijkt het meest op een dialoog van de schrijver met zichzelf. Emo laat de lezer toe tot zijn angsten en twijfels, zijn onzekerheden en stellingen. Maar hij schept steeds afstand door over zichzelf in de derde persoon te schrijven.

Het is onzeker of Emo die teksten ook voor vreemde ogen heeft bedoeld. Een deel van zijn aantekeningen lijkt Emo vooral voor zichzelf te hebben geschreven, als middel om via de pen bij zichzelf te biecht te gaan. In andere gevallen is het duidelijk dat Emo – of zijn bewerkster – de tekst wel degelijk voor 'consumptie' door anderen had bestemd. Een mooi voorbeeld is een passage na

de Marcellusvloed van 1219. Daar schrijft Emo: 'Deze en soortgelijke zaken stelde hij op schrift voor zichzelf om voortdurend de grootse, wonderbaarlijke en ontzagwekkende daden van God te overdenken; maar ook voor u, lezer, opdat iedereen wordt aangespoord om als een wijze zijn huis te bouwen op de rots ...'.

Menko deed in zijn deel van de kroniek allerlei aanvullende mededelingen over het leven van Emo. Sommige daarvan moeten we met een korreltje zout nemen. Menko koesterde een mateloze bewondering voor zijn voorganger en zou graag hebben gezien dat Emo werd heiligverklaard. Hij maakte dan ook bij zijn beschrijving van het overlijden van Emo – in de nacht van St. Lucie (13 december) 1237 – melding van diens voorspellende gaven en van het feit dat na het aanroepen van de overledene wonderen waren geschied. Toch is er nooit een St. Emo gekomen. Misschien was Emo alles bij elkaar genomen, met zijn emoties en ambities net iets te wereldlijk om een serieuze postume carrière als Fries-Groningse heilige te verdienen.

Emo's jeugd en scholing

Op grond van de schaarse gegevens kunnen we een reconstructie maken van Emo's leven. Hij moet omstreeks 1170-1175 zijn geboren als telg van een geslacht dat hoorde tot de elite van de Ommelanden. Deze Ommelanden waren toen trouwens nog gewoon Fries, aangezien de stad Groningen haar omgeving toen nog lang niet domineerde. Toch hadden de elites van Stad en Ommeland al veel banden.

Maar er liep ook een belangrijke scheidslijn door de Friese gebieden. De stad Groningen en de gebieden ten westen van de stad – een klein deel van Groningen en de huidige provincie Friesland – hoorden tot het machtsgebied van de bisschop van Utrecht, maar alles ten noorden en oosten van Groningen viel onder de zeggenschap van de bisschop van Münster. Dat kwam doordat de gebieden die tot en met Bonifatius gekerstend waren, aan Utrecht waren toegewezen. Maar toen Liudger Bonifatius' werk voltooide, hield hij er als eerste bisschop van Münster zeggenschap over. Zijn opvolgers bleven zich actief met hun 'Groningse' erfenis bemoeien.

Detail van de kaart van Friesland uit 1568, door de cartograaf Abraham Ortelius, met het opschrift: Oost ende West Vrieslands beschryvinghe. Utriusque Frisiorum regionis novissima descriptio (de nieuwste beschrijving van beide regio's der

Friezen). De kaart werd vaak herdrukt en in 1584 opgenomen in de atlas met de titel Theatrum Orbis Terrarum. Op deze kaart zijn de belangrijkste plaatsen uit Emo's leven aangegeven met een witte stip.

Van Emo's gelijknamige neef, een zoon van de zus van zijn vader, werd gezegd dat hij 'nobilis' was. Daarom mogen we ervan uitgaan dat ook onze Emo behoorde tot de zogenoemde hoofdelingen: lage adel, maar geen lid van de ridderschap. Hoewel we van Emo en zijn verwanten geen toe- of familienaam kennen, mogen we ervan uitgaan dat zijn familie aanzien genoot in Fivelgo. Dat Emo enkele jaren pastoor van Huizinge was, terwijl zijn broer Addo dezelfde positie bekleedde in Westeremden doet vermoeden dat hun familie zeggenschap had in de pastoorskeuze in beide parochies. Dus krijgt Emo in de literatuur meestal als toenaam 'van Huizinge' of – naar zijn klooster – van Bloemhof.

Vanaf het begin van zijn *puericia*, d.w.z. vanaf zijn 7de jaar, was Emo naar eigen zeggen geschoold in de letteren. Zijn opvolger Menko maakte het later nog mooier door te stellen dat Emo zich al vanaf zijn kleuterjaren gretig de beginselen van de letteren (*rudimentis studis litteralibus*) had eigengemaakt. Al in de tweede helft van de 12de eeuw waren her en der in Frisia schooltjes. Toch had niet elke parochiekerk een school. Pas in 1215 nam het Vierde Lateraans Concilie daartoe een besluit.

Kloosteronderwijs was tot de stichting van het Benedictijnenklooster Feldwerd bij Holwierde, in 1183, niet in de buurt. Het enige dat Emo hierover zelf meldt, is dat hij toen hij omstreeks 15 jaar oud was als een soort hospitant les gaf aan kinderen op een schooltje bij benedictijner religieuzen. Afhankelijk van zijn geboortjaar kan deze periode als beginnend leraar van 1185-87 of uiterlijk van 1190-92 geduurd hebben.

Onze Emo moet een bolleboosje zijn geweest, als we Menko mogen geloven. Deze schrijft dat zijn idool zo ijverig met zijn neus in de boeken zat dat hij *alii conscolaribus ludentibus et discurrentibus* (terwijl zijn andere medescholietjes speelden en rondrenden) altijd maar aan het studeren of schrijven was. Een beetje als het oude kinderliedje 'Daantje zou naar school toe gaan':

*'anderen speelden, Daantje niet,
jongens, jongens, wat verdriet.'*

Maar wat in het geval van Daantje straf voor te laat komen was, was bij Emo vrije wil en gedrevenheid.

Toen hij nagenoeg twintig jaar was (dus ergens tussen 1190 en 1195), stak Emo naar eigen zeggen de zee over om in Oxford te gaan studeren aan het *commune studium*. Zo werd de toen nog prille universiteit aangeduid. Voor een jongeling van goede komaf van het Fries-Groningse platteland was het in die tijd blijkbaar doenlijk om in het buitenland te gaan studeren. Oxford was dan een goede keuze. Immers, voor de Fries-Groningse gebieden liepen de verbindingslijnen in die tijd vooral oost-west, van de Baltische gebieden tot Engeland. In het kielzog daarvan zou later de Hanze ontstaan.

Het was Emo's bedoeling om zich in Oxford verder te bekwamen in de *artes liberales*, maar hij zwaaide al snel om naar de rechtenstudie. Dit betekende in het Oxford van voor 1200 vooral het canonieke recht. Deze keuze was hem opgedrongen door zijn oudere broer Addo, die samen met hem naar Engeland was gereisd en met wie hij een kamer deelde (*secum commorante*). Misschien had Addo van 'thuis' wel de opdracht meegekregen erop toe te zien dat de talenten van Emo verder werden ontwikkeld met het oog op een kerkelijke carrière.

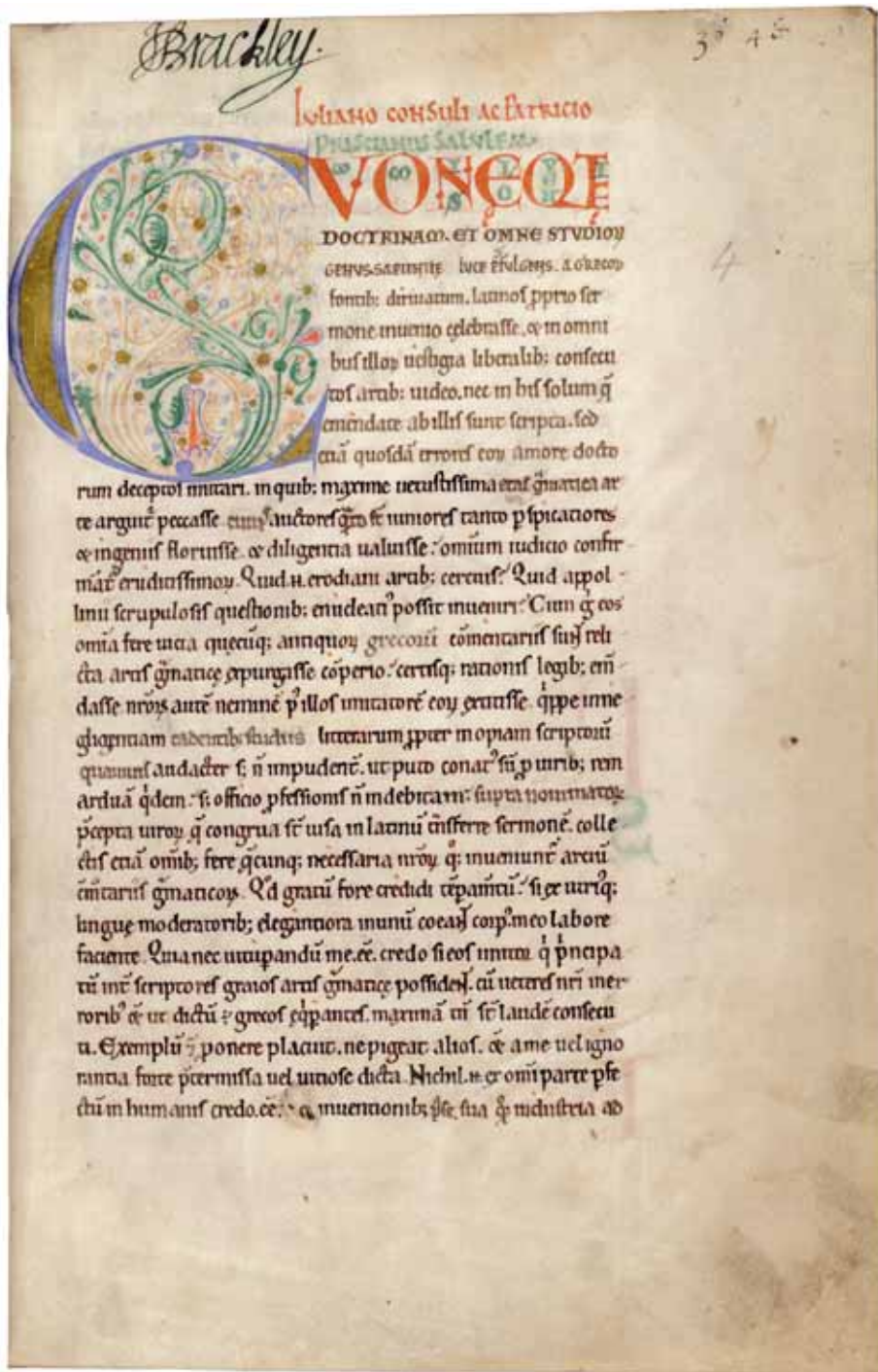
Menko voegde aan deze informatie nog toe dat de beide broers tijdens hun studie samen geschriften van belangrijke schrijvers kopieerden.

's Nachts slapen en schreven ze om beurten. Of dit betekent dat ze uit 'zunighait' ook maar één bed hadden, vermeldt de geschiedenis niet. Het riekt natuurlijk naar overdrijving, maar maakt in elk geval duidelijk dat de enorme kennis waarover Emo later beschikte, was gebaseerd op noeste arbeid. Later schreef Menko nog dat Emo maar weinig slaap nodig had als gevolg van de in Parijs en Oxford ontwikkelde gewoonte om de halve nacht door te schrijven.

Menko noemt als boeken die de broers overschreven o.a. Ovidius, Vergilius en Priscianus. Verder kopieerden Addo en Emo de 'ethici' (zoals Cato en Seneca), de satirici (zoals Juvenalis), allerlei dichtwerken, metrische werken over theologie en niet met naam genoemde boeken over

Priscianus was de schrijver van de meest gebruikte Latijnse grammatica voor gevorderden. Er zijn tenminste nog 527 handschriften van zijn

Institutiones grammaticae bewaard. Dit is het eerste blad van een Engels exemplaar uit de 12de eeuw. (Pasadena (Calif.), Huntington Library, EL 9 H 11.)

AFBEELDING OMSLAGFLAP ACHTERZIJDE:
MONT CÉNIS MET DE MIDDELEEUWSE WEG DOOR HET BIJNA DROOGGEVALLEN MEER.

TERUGREIS

De plaatsnamen die door Emo nadrukkelijk in zijn kroniek worden genoemd, staan op deze kaart in wit gedrukt.

In *Emo's Reis* volgt prof. dr. Dick E.H. de Boer de tocht die de Fries-Groningse abt Emo tussen november 1211 en juli 1212 naar Rome maakte. Op basis van de *Kroniek van het Klooster Bloemhof* en met

gebruik van talrijke historische documenten schetst hij van dag tot dag een beeld van landschap en samenleving in het Europa van het begin van de 13de eeuw, gezien door de ogen van Emo én door die van een moderne reiziger.

Meer dan 800 afbeeldingen en teksten, van troubadoursliederen tot kronieken openen vensters op de fascinerende wereld van 800 jaar geleden. Aan de hand van schematische kaarten loopt Emo's route als een rode draad door het boek.

NRC Handelsblad: 'Een imposant, ongewoon reisboek...'

Het Parool: "Emo's reis' is een fascinerend, schitterend vormgegeven boek en een van de beste werken over de Middeleeuwen van de afgelopen jaren.'

